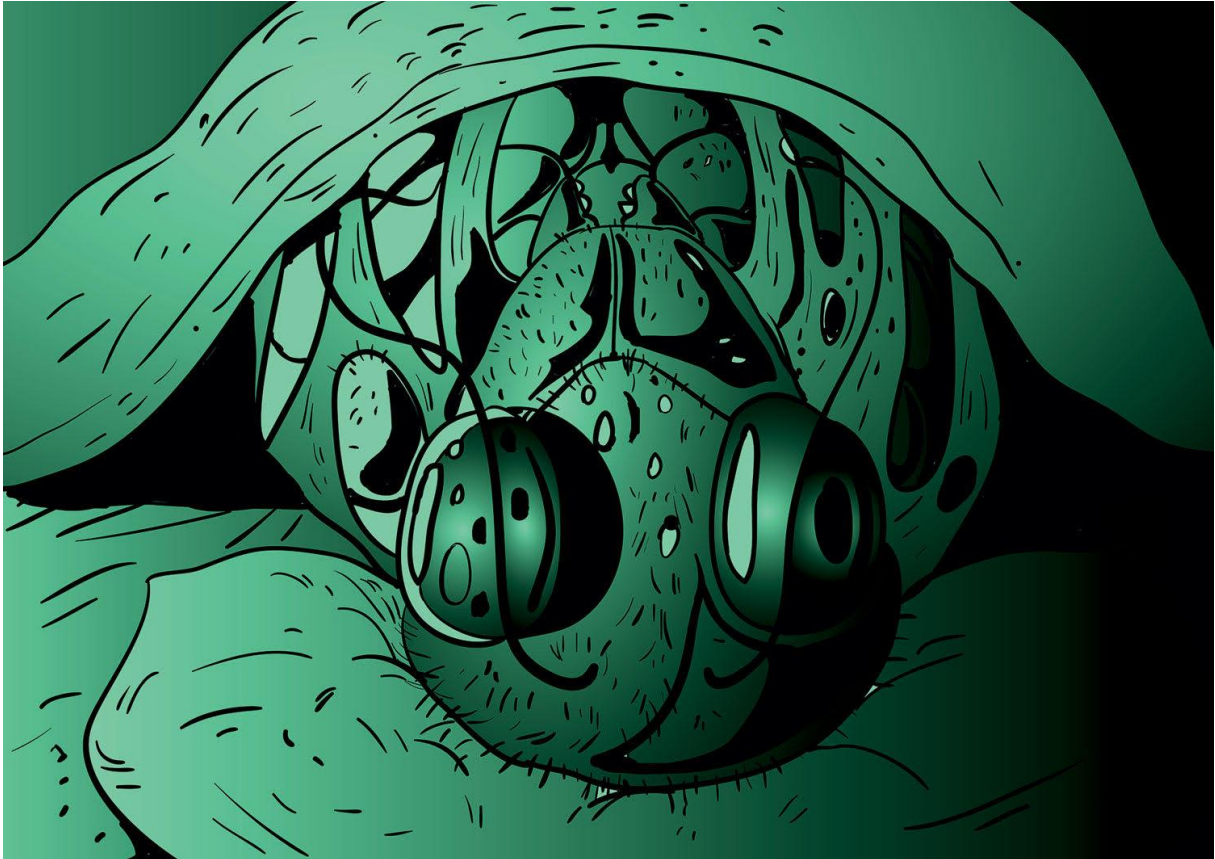

Kafka beskrev *Förvandlingen* som "en mycket avskyvärd berättelse".

"När Greger Samsa vaknade en morgon ur sina oroliga drömmar fann han sig liggande i sängen förvandlad till en jättelik insekt". Så börjar romanen *Förvandlingen* av Franz Kafka, en mardrömslik skildring av Gregers historia efter en förvandling när han inte längre kan vara till nytta utan blir en börda "helt utlämnad åt familjens omsorg, fördömd och förtärd".

Text: Irena Makower

Publicerad 2025-04-02

Bild: Wikicommons

Greger Samsa har kommit att bli en symbol för en känsla av alienering och främlingskap i en modern värld. Men Greger Samsa kan också ses som ett ocensurerat självporträtt av Franz Kafka själv; i texten som följer tolkar jag material från romanen *Förvandlingen* och från Franz Kafkas dagböcker och brev utifrån två olika psykologiska teorier, psykoanalys och självbestämmandeteori.

Den tredje juni 2024 har det gått 100 år sedan en knappt fyrtio år gammal Franz Kafka dog en plågsam död av svält och uttorkning som följd av tuberkulos på ett sanatorium utanför Wien. Under sin livstid avslutade Kafka bara en roman, *Förvandlingen*. Boken, som kom ut 1915 anses vara en av världslitteraturens bästa noveller. Den kan sägas tillhöra genren psykologisk novell och har tolkats bland annat med hjälp av psykoanalys. Precis som Greger Samsa, ägnade sig Franz Kafka åt ett för honom avskyvärt arbete som försäkringsjurist på dagarna för att bli författare om nätterna. "Min förkärlek för att porträttera mitt drömlika inre liv har gjort allt annat obetydligt; mitt liv har atrofierats fruktansvärt och slutar inte att atrofiera" skriver han i sin dagbok. Skrivandet ansåg han vara livsviktigt: "Jag är gjord av litteratur; jag är ingenting annat och kan inte bli något annat" skrev han i ett brev till sin fästmö Felice Bauer.

Efter sitt uppvaknande som insekt är Gregers psykologiska behov strypta. För att få smulor av gemenskap och bli omhändertagen av familjen försöker Greger, som är en "people pleaser", att avläsa deras känslor och förväntningar och skydda dem från att se honom för att bespara dem obehag. Hans avhumanisering och förvandling till en avskyvärd insekt är en symbolisk representation av hans extrema värdelöshetskänslor och skam – som omfattar även den egna kroppen.

Karaktärerna i Kafkas böcker lider, precis som Kafka själv, ofta av depression, ångest, neuroser, ljudöverkänslighet, ätstörningar, hypokondri, sömnlöshet, värdelöshetskänslor, skam och skuld. "Jag har knappast något gemensamt med mig själv och borde ställa mig helt stilla i en vrå, nöjd med att kunna andas", skriver han i dagboken. "Jag kan inte leva med människor. Jag hatar absolut alla mina släktingar, inte därför att de är onda, inte därför att jag inte tänker bra om dem ... utan helt enkelt därför att jag lever så nära dem." "Jag har alltid sett på mina föräldrar som förföljare", skrev Kafka till Felice. Trots det levde han med sina föräldrar under nästan hela sitt liv i ett rum "mellan vardagsrummet och föräldrarnas sovrum". Han bröt sin förlovning med Felice vid två tillfällen och gifte sig aldrig. "Uppenbarligen kan jag för min stolthets skull ... bara älska det som jag placerar så högt att det blir ouppnåeligt för mig" skriver Kafka till sin vän Max Brod för att förklara sina kärleksproblem. Kafka hade också en kluven inställning till familjen som institution. Om det skriver han till sin äldre syster: "I mänskligheten får varje människa plats – hon har åtminstone möjlighet att gå under på sitt eget sätt – men i den av föräldrar kontrollerade familjen finns det bara plats för alldeles bestämda människor, som dels motsvarar alldeles bestämda krav, dels kan anpassas till föräldrars planer. I annat fall blir de inte direkt utstötta ... utan bara fördömda eller förtärda eller bådadera".

Kafka beskrev Förvandlingen som "en mycket avskyvärd berättelse". Han uttryckte en förhoppning om att han skulle bli renare och mer värdig om han fick ur sig berättelsen. Rening av känslor – katarsis – var ett viktigt syfte med hans författarskap. I Kafkas litterära verk externaliseras protagonistens inre värld och det som verkar hända i verkligheten styrs i romanen av drömmens logik. Det surrealistiska språket är inte bara en projektion av Gregers/Kafkas inre värld utan troligtvis också en konsekvens av författarens kroniska sömndeprivation som delvis berodde på att han skrev om nätterna.

Förvandlingen skildrar Greger Samsa under pågående livskris med rötter i att han, precis som författaren Franz Kafka själv, kände sig tvungen att ägna en stor del av sitt liv åt ett arbete som han avskydde men som han ansåg vara hans plikt. Protagonisten i kortromanen böjer sig för föräldrars krav och tar ett arbete för att betala av faderns skulder. Han ville dock helst säga upp sig från jobbet: "Om jag inte var tvungen att lägga band på mig för mina föräldrars skull, hade jag sagt upp mig för länge sedan, jag hade gått in till chefen och sagt honom min hjärtas mening. Han skulle ramla ner från pulpeten!". Greger avslöjar inte sina framtidsdrömmar. Det gjorde dock Kafka i sina brev och dagböcker. Han hade drömmar om att skapa familj och bli författare, helst på heltid, något som skapade en olöslig inre konflikt hos honom.

Som insekt är Greger Samsa helt beroende av familjen och hans liv förlorar sin enda mening – att uppoffra sig för familjen. Så småningom får han reda på att han levt i en lögn, att hans självuppoffring inte var nödvändig, att han blivit utnyttjad av familjen som hade en del ekonomiska tillgångar kvar efter konkursen och använde pengar som Greger tjänade till besparingar. Men Greger känner sig inte besviken eller arg. Inte ens när fadern jagar bort honom och åsamkar honom en skada, som han så småningom dör av. I slutet av berättelsen, efter att Greger skrämt bort föräldrarnas hyresgäster, hör han sin älskade syster Greta hävda att familjen måste göra sig av med honom. Han urskuldar sin familj, ger dem rätt och känner skam över att han inte längre kan försörja dem. "Han tänkte tillbaka på sin familj med ömhet och kärlek. Hans egen övertygelse om att han måste bort var om möjligt ännu starkare än systemens". Han bestämmer sig för att dö för att befria sig själv och familjen från sin

person. "Djuret vrider piskan ur händerna på sin herre och piskar sig själv för att bli herre och vet inte att detta endast är en fantasi..." skrev Kafka i en aforism. Gregers död ledde till ett nytt liv för familjen. "Och det var som om deras nya drömmar besannades och deras goda avsikter förverkligades..." Men Kafka var missnöjd med både romanen och avslutet. I sin dagbok skriver han att den var "bristfällig nästan rakt igenom" och hade "ett oläsbart slut".

I en psykoanalytisk tolkning kan Gregers uppvaknande som insekt representera en förflyttning från ett medvetet till ett undermedvetet tillstånd. Han upplever att hans självförverkligande skulle vara ett svek mot familjen vilket skapar skuld känslor och en rädsla för bestraffning från fadern. Fader-sonrelationen kännetecknas då av ett oedipuskomplex, det vill säga en konkurrens mellan fadern och sonen om modern och incestuösa känslor för henne. I Förvandlingen är det Gregers syster Greta och inte modern som är föremål för hans "förbjudna kärlek". Den psykoanalytiska tolkningen innehåller en annan väsentlig avvikelse från vad som hände i den grekiska tragedin i vilken Kung Oidipus helt omedvetet dödar sin far. I Förvandlingen är det fadern som helt medvetet dödar Greger. Det framkommer inte några omedvetna eller bortträngda känslor av hat mot fadern hos Greger. Inte heller hos Kafka själv som var mycket väl medveten om sina hatkänslor för fadern – och som han dessutom uttryckte i ett hundra sidor långt brev till denne. Denna psykoanalytiska tolkning av Förvandlingen lämnar minst sagt många obesvarade frågor. I den mardrömslika berättelsen om Greger framkommer ömma känslor för familjen och total underkastelse för deras vilja samt självhat, skam, värdelöshetskänslor och önskan att försvinna.

Då kan motivationsteori som utvecklades på sjuttioalet, självbestämmande teori, SDT, kasta ett nytt ljus på Gregers drivkrafter i Förvandlingen. Motivation enligt SDT beskrivs på en skala från kontrollerad till autonom. På ena sidan av ett kontinuum finns motiv som beror på yttre press, ofta från andra människor, och rädsla för bestraffning och hopp om belöning.

På andra sidan finns motiv som grundar sig i egna intressen, egen vilja och egna värderingar. En speciell form av kontrollerad motivation som kallas för "inre press" uppstår när en person gör någonting för att stilla sitt samvete. Denna form av motivation är förknippad med en villkorlig, neurotisk självkänsla, som vilar främst på en övertygelse om att personen måste uppfylla speciella krav för att ha ett värde som individ. "Skulden är helt och hållet min, den består i för lite sanning från min sida, ständigt alldeles för lite sanning, ständigt mer än nog av lögn, lögn av rädsla för mig själv och andra människor", skriver Kafka i ett brev till Milena, sitt livs största kärlek. I brevet beskriver han ett beteende som vi kallar för tillagsinställning eller "pleasing others". Autonom motivation, å andra sidan, är förknippat med autentisk självkänsla, att våga stå upp för sig själv och att kunna sörja för sina grundläggande psykologiska behov av autonomi, gemenskap och kompetens.

Efter sitt uppvaknande som insekt är Gregers psykologiska behov strypta. För att få smulor av gemenskap och bli omhändertagen av familjen försöker Greger, som är en "people pleaser", att avläsa deras känslor och förväntningar och skydda dem från att se honom för att bespara dem obehag. Hans avhumanisering och förvandling till en avskyvärd insekt är en symbolisk representation av hans extrema värdelöshetskänslor och skam – som omfattar även den egna kroppen. I ett drömliknande tillstånd bearbetar Greger/Kafka sin känsla av utanförskap och värdelöshet. "I min närhet är mänskligt liv omöjligt. Du ser det, men vill ännu inte tro det?" skriver Kafka i ett brev till Milena. Han hoppades som sagt på att bli renare och värdigare efter att han skrivit romanen. Gregers aggressivitet mot sig själv kan i en motivationsteoretisk tolkning ses som en konsekvens av djup frustration av hans behov av autonomi, gemenskap och kompetens. Men han är fortfarande fri att bestämma över sitt eget liv. Själv mord blir för Greger en akt av autonomi.

I Förvandlingen är drömmens/berättelsens budskap till Greger/Kafka att han lever en livslögn och att han måste frigöra sig från familjens förväntningar och blir mer autonom för att kunna uppfylla sina egna drömmar, annars kommer han att dö. Denna tragiska profetia slog in för både Greger och för Kafka som aldrig frigjorde sig från familjen utan dog ung utan att uppfylla sina drömmar. Den psykologiska lärdomen i Förvandlingen är att man inte kan pressa sig själv ostraffad till det som strider mot ens innersta väsen. En känsla av alienering, främlingskap och dehumanisering kan vara priset som måste betalas för förlust av autonomi.

Irena Makower är psykoterapeut och docent i psykologi. Hon är författare till böckerna Autentisk: om självkännedom, självbestämmande och ett autentiskt liv och Självkänsla och perfektionism: teori, forskning och klinisk tillämpning (Studentlitteratur).